

НАУКОВИЙ ВИСНОВОК **щодо нарахування процентів за користування кредитом**

I.

Цей науковий висновок підготовлений на підставі частини 7 статті 303 Господарського процесуального кодексу України, ст. 47 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», пунктів 1.2, 2.8, 3.2, 3.3 Положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді, за зверненням судді Великої Палати Верховного Суду І.В. Ткача від 19.01.2023 № 17/0/26-23 у справі № 910/4518/16, щодо викладених у зверненні питань:

1. Чи можуть проценти за користування кредитом нараховуватись поза межами визначеного договором строку кредитування?

2. Чи продовжує умова кредитного договору про нарахування процентів до моменту повного фактичного повернення кредитних коштів фактичний строк кредитування?

3. Чи можна вважати умову кредитного договору про нарахування процентів до моменту повного фактичного повернення кредитних коштів такою, що після закінчення строку кредитування встановлює розмір процентів річних у відповідності до положень частини другої статті 625 ЦК України?

4. Чи є можливим одночасне стягнення з позичальника процентів за користування кредитом та процентів річних у відповідності до положень частини другої статті 625 ЦК України? Чи порушує таке стягнення баланс інтересів кредитодавця та позичальника?

5. Проценти за договором позики (стаття 1048 ЦК України), зокрема за кредитним договором, потрібно розглядати (1) як плату за користування коштами чи (2) як плату за те, що боржник отримує можливість правомірно не сплачувати кредитору борг протягом певного часу (строку кредитування)?

II.

Опис дослідження.

I. Насамперед, слід звернути увагу на неоднозначність правової позиції Великої Палати Верховного Суду в постанові від 18.01.2022 у справі № 910/17048/17, де зазначено, що припис абзацу другої частини першої статті 1048 ЦК України про щомісячну виплату процентів до дня повернення позики у разі відсутності іншої домовленості сторін може бути застосований лише у межах погодженого сторонами договору строку надання позики (тобто за період правомірного користування нею). Після спливу такого строку чи у разі пред'явлення до позичальника вимоги згідно з частиною другою статті 1050 ЦК України право позикодавця нараховувати проценти за позику припиняється. Права та інтереси позикодавця в охоронних правовідносинах (тобто за період прострочення виконання грошового зобов'язання) забезпечує частина друга статті 625 ЦК України, яка регламентує наслідки прострочення виконання грошового зобов'язання. Такий правовий висновок Велика Палата Верховного Суду зробила у

постановах від 28 березня 2018 року у справі № 444/9519/12 (провадження № 4-10цс18), від 31 жовтня 2018 року у справі № 202/4494/16-ц (провадження № 14-318цс18), від 04 липня 2018 року у справі № 310/11534/13-ц (провадження № 14-154цс18), від 31 жовтня 2018 року у справі № 202/4494/16-ц (провадження № 14-318цс18). Підстав для відступу від вказаних правових висновків Велика Палата Верховного Суду не вбачає. (п.п. 111-112).

Поряд із цим далі в цій постанові ВП ВС, аналізуючи спірний договір, зазначила, що відповідно до пункту 6.2 договору про відкриття кредитної лінії № 119 та аналогічного пункту у договорі № 120 нарахування процентів здійснюється щоденно протягом дії цих договорів із розрахунку 360 днів у році, їх нарахування починається з дня надання кредиту (включно). Нарахування процентів повністю і остаточно припиняється в день фактичного повернення кредиту в повному обсязі. День повернення кредиту не враховується при нарахуванні процентів. Тобто нарахування процентів за користування кредитом припиняється у день фактичного повернення кредиту, незалежно від закінчення строку дії кредитних договорів. Підстав для неврахування зазначеного, що стало наслідком узгодження сторонами договірних умов, не вбачається, про що судами зроблено правомірний висновок. За таких обставин посилення скажника на правові висновки у справах № 444/9519/12, № 912/1120/16 не можуть бути застосовані як нерелевантні спірним правовідносинам у справі № 910/17048/17.» (п.п. 122-125).¹

II. Вимоги принципу правової визначеності полягають не тільки у тому, що положення нормативних актів були чіткими та зрозумілими для усіх суб'єктів правозастосування та всіх інших учасників юридичного процесу, а й застосовувалися однаково в аналогічних ситуаціях². Норми права *за однакових обставин* повинні застосовуватися однаково, а питання суперечливості та неузгодженості правового тексту буде знято суддями у процесі розгляду справи, і це стане орієнтиром для судової влади на майбутнє³.

¹ На це звертається увага і в Окремій думці суддів Великої Палати Верховного Суду Катеринчук Л. Й., Крет Г. Р., Рогач Л. І. від 18 січня 2022 року у справі № 910/17048/17: «Однак у постанові Великої Палати Верховного Суду від 18 січня 2022 року у справі № 910/17048/17 зазначено про те, що за наслідком узгодження сторонами договірних умов нарахування процентів за користування кредитом припиняється у день фактичного повернення кредиту, незалежно від закінчення строку дії кредитних договорів (пункти 123-124 постанови), що повністю суперечить попередній послідовній практиці Верховного Суду. При цьому постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 січня 2022 року у справі № 910/17048/17 не містить ані висновку щодо відступу від застосування норм права, наведеного у попередніх постановах Великої Палати Верховного Суду, ані зазначення про те, в чому фактичні обставини та зміст договірного регулювання у справі № 910/17048/17 так відрізняються від фактичних обставин та умов договору у справі № 912/1120/16, щоб призвести до прямо протилежних висновків».

² Шевчук С. Забезпечення єдності судової практики в умовах існування спеціалізованої юрисдикції// Право України. 2013. № 9. С. 323.

³ Правова доктрина України: у 5-и т. Х.: Право, 2013. Т.1. Загальнотеоретична та історична юриспруденція/ В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. С. 558–559.

Конституція України, з огляду на засади поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, не наділяє Верховний Суд повноваженнями змінювати прямо чи опосередковано норми законодавства в процесі їх застосування до конкретного спірного правовідношення⁴.

Правозастосовна діяльність ВС щодо формування правових висновків про правильне застосування правових норм має особливості, зумовлені тим, що касаційний суд діє як суд права. Водночас метою цієї діяльності не може бути коригування правових норм, чим вона і відрізняється від нормотворчості. Сформульовані законодавцем елементи правового регулювання не можуть бути змінені, а якщо вони чітко не виражені в нормах закону, вони визначаються шляхом використання певних методів тлумачення, застосування аналогії закону та аналогії права. За змістовним наповненням правовий висновок ВС є одночасно результатом офіційного загального тлумачення правових норм із використанням різних способів тлумачення з огляду на конкретні обставини тієї чи іншої справи та інтерпретаційним актом із певними ознаками індивідуального тлумачення⁵.

Отже, висновки ВС щодо застосування норм права повинні позитивно впливати на стан правової безпеки учасників цивільного (господарського) обороту.

Зокрема, практика ВС у спорах, що виникають, зокрема, із кредитних правовідносин, має бути одним із засобів підтримки послідовної грошово-кредитної політики, стабільного розвитку і діяльності банків в Україні на основі балансу законних інтересів банку і клієнтів банку та забезпечення їх захисту.

Однак Верховним Судом неодноразово змінювався правовий висновок про період нарахування процентів за кредитним договором після закінчення строку кредитування⁶.

Прикладом впливу судової практики на договірні відносини у сфері кредитування є постанова ВП ВС від 04.02.2020 р. у справі № 912/1120/16⁷, в якій зроблено такі висновки щодо застосування норм права:

⁴ В рішенні ЄСПЛ у справі «Серков проти України» від 7 липня 2011 року (п. 35) зазначається, зокрема, що коло застосування концепції передбачуваності значною мірою залежить від змісту відповідного документа, сфери призначення, кількості та статусу тих, до кого він застосовується. Сам факт, що правова норма передбачає більш як одне тлумачення, не означає, що вона не відповідає вимозі «передбачуваності» у контексті Конвенції. Завдання здійснення правосуддя, що є повноваженням судів, полягає саме у розсіюванні тих сумнівів щодо тлумачення, які залишаються враховуючи зміни у повсякденній практиці (див. рішення у справі «Горзелік та інші проти Польщі» (Gorzelik and Others v. Poland) [ВП], заява № 44158/98, п. 65, від 17 лютого 2004 року). У цьому зв'язку не можна недооцінювати завдання вищих судів у забезпеченні уніфікованого та єдиного застосування права (див. *mutatis mutandis*, рішення у справах «Тудор Тудор проти Румунії» (Tudor Tudor v. Romania), заява № 21911/03, пункти 29–30, від 24 березня 2009 року та «Стефаніка та інші проти Румунії» (Ștefănică and Others v. Romania), заява № 38155/02, пункти 36–37, від 2 листопада 2010 року).

⁵ Романюк Я. М. Застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України (питання теорії і практики). К., Ін Юре, 2016. С. 439, 449.

⁶ Детальний опис міститься в п. 6.2. рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Акціонерного товариства «Державний ощадний банк України» щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису першого речення частини першої статті 1050 Цивільного кодексу України № 6-р(II)/2022 від 22.06.2022 р.

– «6.28. ... за період до прострочення боржника підлягають стягненню проценти від суми позики (кредиту) відповідно до умов договору та частини першої статті 1048 ЦК України як плата за надану позику (кредит), а за період після такого прострочення підлягають стягненню річні проценти відповідно до частини другої статті 625 ЦК України як грошова сума, яку боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання, тобто як міра відповідальності за порушення грошового зобов'язання»;

– «6.35... Велика Палата ВС відзначає, що тлумачення умов укладеного сторонами справи договору щодо наслідків порушення відповідачем строків повернення позичених коштів має здійснюватися у системному взаємозв'язку з положеннями чинного законодавства, які регулюють загальні засади та умови настання цивільно-правової відповідальності, в тому числі за порушення грошового зобов'язання, враховуючи, що за пунктом 22 частини першої статті 92 Конституції України засади цивільно-правової відповідальності визначаються виключно законами України».

Ця постанова ВП ВС істотно змінила усталену судову практику розгляду спорів, що виникають з кредитних договорів у господарських справах. Для порівняння: в пункті 3.1 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 24.11.2014 року № 1 «Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з кредитних договорів» зазначалося, що норми частини третьої статті 551 ЦК та статті 233 ГК щодо зменшення неустойки (штрафу, пені) підлягають застосуванню лише щодо процентів, які нараховані як неустойка, і не можуть бути застосовані до процентів за кредитним договором, передбачених статтями 1054, 1056¹ ЦК України, *оскільки проценти за кредитним договором є платою за користування кредитом, а не штрафними санкціями.*

Як зазначено в постанові ВП ВС від 04.02.2020 р. у справі № 912/1120/16, за висновками КГС ВС виключна правова проблема полягала у колізії щодо питання встановлення правової природи процентів за користування кредитними коштами за кредитним договором, нарахованих банком після настання строку погашення кредиту щодо позичальника, відносно якого порушено і триває провадження у справі про банкрутство, та чи є такі проценти мірою відповідальності за порушення грошового зобов'язання в розумінні приписів статті 625 ЦК України, якою передбачений спеціальний вид відповідальності за прострочення виконання грошового зобов'язання. Вирішуючи цю правову проблему, ВП ВС застосував до кредитних відносин за участю банку (кредитодавця) та суб'єкта господарювання в частині сплати процентів за кредитом норми статті 1048 «Проценти за договором позики» ЦК та норми ст. 1050 «Наслідки порушення договору позичальником».

⁷ Як зазначається у зверненні судді, викладена в оскаржуваній постанові Північного апеляційного господарського суду від 04.11.2021 у справі №910/4518/16 позиція сформована з посиланням на правові висновки Великої Палати Верховного Суду, викладені у постановах у справі № 912/1120/16, а також у справі № 444/9519/12.

Правовий висновок у справі № 912/1120/16 може бути прикладом ефективного захисту прав *фізичної особи-споживача* банківських послуг, яка є завідомо слабкою стороною у відносинах з банком, але він може бути релевантним *лише з урахуванням конкретних обставин* цієї та інших справ, у яких умови договорів споживчого кредитування є аналогічними.

Водночас зверталася увага також на те, що цей правовий висновок лише заохочуватиме недобросовісних позичальників до неповернення боргу своєчасно не тільки у відносинах банківського кредиту, а й у відносинах банківського вкладу та відносинах позики за участю фізичних осіб⁸.

ВП ВС, обґрунтовуючи висновок про те, що зі спливом строку кредитування припиняється право позивача нараховувати проценти за кредитом, спирається на власні правові висновки, викладені в постановках від 28.03.2018 р. у справі № 444/9519/12 та від 31.10. 2018 р. у справі № 202/4494/16-ц.

Ці постанови заслуговують на окрему увагу для розуміння правової позиції ВП ВС щодо захисту прав та інтересів позичальників у відносинах банківського кредитування.

В постанові ВП ВС від 28.03.2018 р. у *цивільній* справі № 444/9519/12 вперше було сформульовано правовий висновок про те, що «після спливу визначеного договором строку кредитування чи у разі пред'явлення до позичальника вимоги згідно з частиною другою статті 1050 ЦК України право кредитодавця нараховувати передбачені договором проценти за кредитом припиняється. Права та інтереси кредитодавця в охоронних правовідносинах забезпечуються частиною другою статті 625 ЦК України, яка регламентує наслідки прострочення виконання грошового зобов'язання». Зі змісту постанови ВП ВС від 28.03.2018 р. у справі № 444/9519/12, якою боржника дійсно було виведено із банківської «боргової ями», вбачається, що загальна сума заборгованості за кредитним договором, укладеним ще у 2006 році, була очевидно несумірною із сумою кредиту⁹.

У постанові від 31.10.2018 р. у цивільній справі № 202/4494/16-ц ВП ВС, спираючись на правовий висновок у справі № 444/9519/12, в такий же спосіб захистила права фізичної особи–боржника від надмірного боргового тягаря у кредитних відносинах, що виникли¹⁰. У цій справі ВП ВС застосувала аксіому цивільного судочинства «Placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem»¹¹.

⁸ Див., зокрема: Романюк Я. Проценти за користування чужими грошовими коштами: європейський досвід та українська реальність (10.05. 2019)// VRL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140681-protsenty-za-koristuvannya-chuzhimi-groshovimi-koshtami-vevropeyskiy-dosvid-ta-ukrayinska-realist> (дата звернення: 04.05.2021).

⁹ Заборгованість у сумі **83 753,31 грн.** включала: заборгованість за кредитом – **7 263,95 грн.**; заборгованість за відсотками за кредитом (25, 08%) – **28 910,44 грн.**; заборгованість за пенею – 43 114,48 грн; штраф – 500,00 грн. (фіксована частина); штраф – 3 964,44 грн (процентна складова).

¹⁰ Із загальної суми позовних вимог **85 020,01** доларів США: **12 939,78** доларів США – заборгованість за кредитом, **27 420,32** доларів США – заборгованість за відсотками за користування кредитом, 44 659,91 доларів США – пеня за несвоєчасне виконання зобов'язань за договором.

¹¹ «У всіх юридичних справах правосуддя й справедливість мають перевагу перед строгим розумінням права» (*лат.*)

Отже, зі змісту постанов ВП ВС від 28.03. 2018 р. у справі № 444/9519/12 та від 31.10. 2018 р. у справі № 202/4494/16-ц вбачається, що предметом судового розгляду у цих справах були спори, що виникли у договірних відносинах **споживчого кредитування** із подібними фактичними обставинами.

Водночас правовий висновок щодо застосування норм матеріального права у спірних правовідносинах споживчого кредитування, сформульований у зазначених вище постановках, постановою ВП ВС від 04.02.2020 р. у справі № 912/1120/16 було поширено на кредитні правовідносини не тільки *за участю інших суб'єктів* (банку та суб'єкта господарювання) та *іншим нормативним регулюванням*, а й *за інших фактичних обставин* (щодо нарахування процентів за користування кредитом після настання строку погашення кредиту щодо поручителя, відносно якого порушено і триває провадження у справі про банкрутство). Проте відносини банківського кредитування не є тотожними відносинам позики за участю фізичних осіб і мають суттєві відмінності у нормативному регулюванні, пов'язані, насамперед, із участю в них суб'єкта із спеціальним статусом – банку.

Якщо позичальник за договором позики (ст. 1046 ЦК) передає в позику власні грошові кошти (або речі, визначені родовими ознаками), то банк, як суб'єкт підприємницької діяльності, оперує, як правило, залученими ним коштами юридичних та фізичних осіб.

Банк є фінансовим посередником в системі ринкових відносин. Його економічні функції закріплені у легальному визначенні банківської діяльності – залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб (ст. 2 Закону «Про банки і банківську діяльність»).

Стійка платоспроможність банків як одна з умов нормального функціонування економіки країни безпосередньо залежить від того, як позичальники банків виконують зобов'язання за кредитними договорами – і щодо повернення кредиту, і щодо процентів як плати за кредит. Тому невиконання позичальником кредитного зобов'язання впливає не тільки на права та інтереси банку як кредитора в окремому договорі, а й на права та легітимні інтереси (очікування) всіх вкладників банку – юридичних та фізичних осіб.

Закон «Про банки і банківську діяльність» містить власне визначення банківського кредиту – це будь-яке зобов'язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, *яке надано в обмін на зобов'язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов'язання на сплату процентів та інших зборів з такої суми* (ст. 2 Закону).

Законом «Про банки і банківську діяльність» *заборонено* надання безпроцентних кредитів, винятки можуть бути передбачені лише законом (ч. 8 ст. 49). В цьому Законі *відсутні* будь-які норми, які б передбачали

звільнення позичальника від сплати обумовлених сторонами договору процентів за кредитом у зв'язку із закінченням строку дії кредитного договору.

Законодавче регулювання відносин споживчого кредитування ґрунтується на інших принципах.

Оснoву цивільно-правового регулювання споживчого кредитування утворює об'єктивна необхідність забезпечення принципів рівності та балансу інтересів учасників споживчого кредитування – споживача та кредитодавця в умовах їх економічної та інформаційної нерівності. Серед принципів такого регулювання виокремлюються: 1) надання споживачу як слабкішій стороні додаткових прав та покладення на кредитодавця додаткових обов'язків; 2) обмеження принципу свободи договору з метою захисту прав споживача; 3) використання імперативного методу правового регулювання, що гарантує пріоритет захисту інтересів споживача перед інтересами кредитодавця¹².

Ці принципи *не поширюють* свою дію на кредитні правовідносини за участю суб'єктів господарювання, оскільки дія законів «Про споживче кредитування» та «Про захист прав споживачів» поширюється лише на відносини за участю споживачів–фізичних осіб. Втім, і в цих законодавчих актах, зокрема, розділі III «Договір про споживчий кредит» Закону «Про споживче кредитування», відсутні будь-які норми, які б передбачали можливість укладення безпроцентних кредитних договорів та припинення обов'язку позичальника сплачувати проценти за кредитом після закінчення строку дії кредитного договору.

З огляду на ці принципи правові висновки ВП ВС щодо процентів за кредитом у відносинах споживчого кредитування можуть бути сприйняті (із значними застереженнями) як такі, що спрямовані на захист фізичної особи – позичальника як слабкішої сторони у договорі. Такі висновки можуть застосовуватися лише в контексті окремих справ із подібними обставинами і не повинні мати універсального значення для будь-яких відносин банківського кредитування, особливо за участю суб'єктів господарювання. Вони не можуть бути релевантними при вирішенні усіх справ, що виникають з кредитних відносин.

Правові висновки ВС як інтерпретаційні акти з ознаками індивідуального правозастосування не можуть, як вже зазначалося, змінювати сформульовані законодавцем елементи правового регулювання. Так само вони не можуть суперечити загальним засадам законодавства, в даному випадку – цивільного, та нормам закону.

Як зазначено в рішенні Конституційного Суду України від 22.06.2022 р. № 6-р(II)/2022, КСУ вважає, що «застосування припису першого речення ч.1 ст. 1050 ЦК як такого, що його скеровано на надання кредитодавцеві права на отримання трьох процентів річних від простроченої суми та інфляційних втрат як заходів цивільної відповідальності за неналежне

¹² Муляр М. С. Цивільно-правове регулювання споживчого кредитування в Україні. Автореф. дис.... канд. юрид. наук. К., 2019. - С. 4.

виконання позичальником грошових зобов'язань, не може впливати на право кредитодавця на отримання процентів як плати за користування кредитом, тобто на право вимагати від боржника виконання зобов'язань за кредитним договором у натурі. Конституційний Суд України дійшов висновку, що в аспекті порушених у конституційній скарзі питань оспорюваний припис статті 1050 ЦК не обмежує права Банку на отримання процентів як плати за користування кредитом.

Керуючись принципом *pacta sunt servanda* (договорів слід додержувати), ураховуючи приписи ч. 1 ст. 190, абз. 2 ч. 1 ст. 1048 ЦК, усталену судову практику національних судів щодо правомірності стягнення процентів за користування кредитом, що їх нараховано за прострочений період, яка не зазнавала змін протягом 2011 - 2017 років, Конституційний Суд України дійшов висновку, що як на момент укладення Кредитного договору, так і протягом строку кредитування Банк мав правомірні очікування на отримання процентів за користування грошовими коштами до дня повернення кредиту, а відтак право вимоги Банку щодо сплати йому таких процентів є майном та відповідно об'єктом права власності, захист якого гарантує стаття 41 Конституції України».

III. Глава 71 ЦК містить норми, що регулюють відносини позики, кредиту та банківського вкладу, тобто законодавець розглядає ці договірні зобов'язання як такі, що мають спільну ознаку, за якою вони належать до договорів одного виду, і встановлює для них певні уніфіковані правила.

При цьому регулювання відносин позики, як вбачається із змісту норм параграфу 1 глави 71 ЦК), є переважно диспозитивним, в тому числі щодо сплати процентів за позикою.

За усталеною цивілістичною традицією позика розглядається як типова договірно-правова форма кредиту для усіх форм кредитування, що водночас є самостійним договором, що опосередковує кредитні відносини¹³. Особливістю всіх позикових відносин, об'єднаних в главі 71 ЦК, є *характер обов'язку боржника* - повернути предмет позики (предмет зобов'язання), яким може бути і певна сума грошей, які в цьому випадку не виконують функцію платіжного засобу (за передану продукцію, виконану роботу чи надану послугу).

В главі 71 ЦК відсутні загальні положення, які стосуються усіх видів кредитування. Договір позики виступає як родове поняття щодо інших договорів, за якими одна сторона передає іншій стороні гроші або речі, що визначаються родовими ознаками, із обов'язком останньої повернути ту ж суму грошей або кількість речей (ст. 1046 ЦК).

Загальні положення про позику застосовуються до відносин за кредитним договором *субсидіарно*: до відносин за кредитним договором застосовуються положення параграфу 1 глави 71 ЦК, якщо інше не

¹³ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. /За відповід. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – Т. II. – С. 720.

встановлено цим параграфом і не впливає із суті кредитного договору (ч. 2 ст. 1054 ЦК).

Тому, відповідаючи на питання щодо сплати процентів за кредитним договором та застосування в цій частині до кредитних відносин норм ст. 1048 ЦК, необхідно визначити, яке значення мають проценти в регулюванні позики та кредиту.

За своєю економічною сутністю проценти є платою позичальника за надані йому грошові кошти (кредит).

В легальному визначенні договору позики (ст. 1046 ЦК) умова про сплату процентів за позику як істотна умова такого договору відсутня. Відповідно до ч. 1 ст. 1048 позикодавець *має право* на одержання від позичальника процентів від суми позики, якщо інше не встановлено договором або законом. Розмір і порядок одержання процентів встановлюються договором.

Отже, договір позики є оплатним, якщо безоплатний характер позики безпосередньо не визначений ЦК (ч. 2 ст. 1048), актами цивільного законодавства або конкретним договором.

Із презумпцією оплатності договору позики пов'язані норми частини 1 ст. 1048 ЦК, якими регулюються розмір та порядок сплати процентів:

- за відсутності узгодженого сторонами розміру процентів, їх розмір визначається на рівні облікової ставки Національного банку України;

- у разі відсутності іншої домовленості сторін проценти виплачуються щомісяця до дня повернення позики.

При цьому в нормі абз. 2 ч. 1 ст. 1048 ЦК терміном «щомісяця» позначається не строк дії договору позики, в межах якого у позичальника існує обов'язок сплати процентів, а періодичність сплати процентів за позикою, яку (періодичність) сторони можуть в договорі визначити інакше.

Таким чином, відповідно до норми ч. 1 ст. 1048 ЦК *обов'язок позичальника сплатити проценти від суми позики у розмірі, встановленому договором або, за відсутності такої домовленості - на рівні облікової ставки Національного банку України, не залежить від закінчення строку дії договору позики.*

Нормативне регулювання процентів за кредитним договором має особливості.

Кредитним є договір, яким банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити проценти (ст. 1054 ЦК).

Обов'язок позичальника сплатити проценти за надані йому грошові кошти (кредит) є істотною умовою кредитного договору відповідно до Цивільного кодексу України.

З метою мінімізації негативного впливу світової фінансової кризи на банківський сектор України та захисту прав споживачів банківських послуг

відповідно до Закону від 12.12.2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони банкам змінювати умови договору банківського вкладу та кредитного договору в односторонньому порядку» Цивільний кодекс України був доповнений статтею 1056¹ «Проценти за кредитним договором».

Зазначена стаття із наступними змінами і доповненнями регулює питання процентної ставки за кредитним договором, яка може бути фіксованою або змінюваною, і тип якої визначається кредитним договором. Але в статті 1056¹ ЦК, як і в інших положеннях параграфу 2 «Кредит» глави 71 ЦК немає будь-яких норм, які б встановлювали спеціальні правила щодо періоду, за який повинні сплачуватися проценти за кредитом.

З огляду на це і відповідно до відсильної норми ч. 2 ст. 1054 ЦК період, за який позичальник повинен сплачувати проценти, визначається відповідно до загальної норми ч. 1 ст. 1048 ЦК: у разі відсутності іншої домовленості сторін проценти виплачуються щомісяця до дня повернення позики (кредиту).

Між договором позики та кредитним договором в частині сплати процентів існують принципові відмінності, а саме:

Основними економіко-правовими характеристиками позики є **строковість та зворотність**, які у вигляді відповідних істотних умов включені в легальне визначення договору позики (абзац 1 ч. 1 ст. 1046 ЦК).

Оскільки цивільні договірні відносини позики є майновими, за позикодавцем законодавець визнає *право* на проценти за позикою, яке він *може* реалізувати на власний розсуд, в тому числі і відмовитися від процентів (у випадку, якщо сторони досягли домовленості про це).

Основними ж економіко-правовими характеристиками кредиту є **строковість, зворотність та платність**. За відсутності хоча б однієї з цих ознак договірні відносини між сторонами не можуть вважатися відносинами кредиту. На відміну від договору позики, який може бути безпроцентним, якщо сторони домовилися про це або у встановлених законом випадках (наприклад, якщо предметом позики є речі, визначені родовими ознаками), кредитний договір є завжди процентним.

На відміну від договору позики, кредитний договір має особливий суб'єктний склад, що відображене в легальному визначенні кредитного договору – кредитодавцем, на відміну від договорів позики, може бути лише банк або інша фінансова установа.

Оскільки надання кредиту є банківською послугою, кредитні відносини регулюються не тільки Цивільним кодексом України, але й значною мірою спеціальними нормами законодавства про ринки фінансових послуг, про банки та банківську діяльність, про захист прав споживачів фінансових послуг.

Так, відповідно до Закону «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»:

- фінансовим кредитом є кошти, які надаються у позику юридичній або фізичній особі на визначений строк та під процент (п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону);
- метою надання фінансових послуг (операцій з фінансовими активами, що здійснюються в інтересах третіх осіб за власний рахунок чи за рахунок цих осіб, а у випадках, передбачених законодавством, - і за рахунок залучених від інших осіб фінансових активів) є отримання прибутку або збереження реальної вартості фінансових активів (п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону);
- надання фінансових кредитів за рахунок залучених коштів здійснюється на підставі ліцензії, що видається Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (ч. 3 ст. 5 Закону).

Банк є юридичною особою, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги, відомості про яку внесені до Державного реєстру банків.

Економічні функції банку як фінансового посередника в системі ринкових відносин закріплені у легальному визначенні банківської діяльності - залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб (ст. 2 Закону «Про банки і банківську діяльність»).

Отже, особливості правового режиму кредитних відносин пов'язані із спеціальним статусом банку: якщо позичальник за договором позики (ст. 1046 ЦК) передає в позику власні грошові кошти (або речі, визначені родовими ознаками), то банк, як суб'єкт підприємницької діяльності, оперує, як правило, залученими ним коштами юридичних та фізичних осіб. Відповідно, стійка платоспроможність банків як одна з умов нормального функціонування економіки країни безпосередньо залежить і від того, як позичальниками банків виконуються зобов'язання за кредитними договорами – і щодо повернення кредиту, і щодо процентів як плати за кредит. Невиконання позичальником кредитного зобов'язання впливає не тільки на права та інтереси банку як кредитора в окремому договорі, але й на права та легітимні інтереси (очікування) всіх вкладників банку - юридичних та фізичних осіб.

Закон «Про банки і банківську діяльність» містить власне визначення банківського кредиту - це будь-яке зобов'язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, *яке надано в обмін на зобов'язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов'язання на сплату процентів та інших зборів з такої суми* (ст. 2 Закону).

Законом «Про банки і банківську діяльність» *заборонено* надання безпроцентних кредитів, винятки можуть бути передбачені лише законом (ч. 9 ст. 47 Закону).

В Законі «Про банки і банківську діяльність» відсутні будь-які норми, які б передбачали звільнення позичальника від сплати обумовлених

сторонами договору процентів за кредитом у зв'язку із закінченням строку дії кредитного договору.

В цивілістичній літературі також зверталася увага на те, що кредитний договір є двостороннім банківським правочином, дія якого обумовлена спеціальною правоздатністю банківської установи, що надає фінансові послуги шляхом здійснення відповідних банківських операцій, та спрямована на досягнення певного економічного результату як для банку, так і його клієнта. Здійснення банківською установою підприємницької діяльності спрямоване на задоволення потреб споживачів банківських послуг, тому *відплатність* є суттєвою ознакою, яка притаманна всім банківським правочинам, які відносяться до договорів про надання послуг. Процент по кредиту є формою винагороди за надані банківські послуги¹⁴.

Водночас в законодавстві України сформовано правові механізми захисту прав споживачів банківських послуг як слабкішої сторони у відносинах із банком у вигляді імперативних норм, які регулюють питання, зокрема, форми кредитного договору, його укладення, обмеження відповідальності, права на відмову споживача від договору про споживчий кредит, обмеження відповідальності споживача тощо. Для цілей такого захисту:

- під споживачем розуміється фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника (п. 22 ч. 1 ст. 1 Закону «Про захист прав споживачів»);

- споживчий кредит визначається як грошові кошти, що надаються споживачу (позичальникові) на придбання товарів (робіт, послуг) для задоволення потреб, не пов'язаних з підприємницькою, незалежною професійною діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника (п. 11 ч. 1 ст. 1 Закону «Про споживче кредитування», п. 23 ч. 1 ст. 1 Закону «Про захист прав споживачів»). Відповідно, законодавство про захист прав споживачів на поширюється на кредитні відносини за участю суб'єктів господарювання.

На необхідність захисту прав споживачів кредитних послуг звертав увагу Конституційний Суд України, який зазначив, зокрема, що:

- держава забезпечує особливий захист більш слабого суб'єкта економічних відносин, а також фактичну, а не формальну рівність сторін у цивільно-правових відносинах, шляхом визначення особливостей договірних правовідносин у сфері споживчого кредитування та обмеження дії принципу свободи цивільного договору. Це здійснюється через встановлення особливого порядку укладення цивільних договорів споживчого кредиту, їх

¹⁴ Безклубий І.А. Банківські правочини: цивільно-правові проблеми: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – С. 33, 157.

оспорювання, контролю за змістом та розподілу відповідальності між сторонами договору¹⁵;

- умови договору споживчого кредиту, його укладання та виконання повинні підпорядковуватися таким засадам, згідно з якими особа споживача вважається слабкою стороною у договорі та підлягає особливому правовому захисту з урахуванням принципів справедливості, добросовісності і розумності¹⁶.

Але і в цих законодавчих актах, зокрема, розділі III «Договір про споживчий кредит» Закону «Про споживче кредитування» відсутні будь-які норми, які б передбачали можливість укладення безпроцентних кредитних договорів та припинення обов'язку позичальника сплачувати проценти за кредитом після закінчення строку дії кредитного договору.

В нормах Цивільного кодексу України специфіка відносин споживчого кредитування не відображена, а отже, лише в межах параграфів 1 та 2 глави 71 ЦК виявити особливості регулювання кредитних відносин з різним суб'єктним складом неможливо, що має враховуватися у правозастосовній діяльності.

Принцип свободи договору як загальна засада цивільного законодавства (статті 3, 6 ЦК) і як принцип договірної права (ст. 627 ЦК) у кредитних відносинах за участю суб'єктів підприємницької діяльності дає можливість сторонам узгодити умови сплати позичальником процентів за кредит (розмір процентної ставки, періодичність, порядок сплати, період тощо).

З урахуванням умов кредитного договору між банком та суб'єктом підприємницької діяльності, яким передбачено обов'язок позичальника сплачувати проценти до остаточного повернення всіх отриманих позичальником грошових коштів, а також норм ст. 1048 ЦК України, банк має право нараховувати проценти як плату за кредит після закінчення строку дії кредитного договору до дня повернення кредиту.

Юридична відповідальність – це передбачений законом негативний вплив на правопорушника з боку державних органів, на які покладено обов'язок застосовувати засоби державного примусу¹⁷.

Відповідальність можлива лише за наявності в законі чи іншому нормативно-правовому акті визначення правопорушення, за яке така юридична відповідальність особи передбачена, і яка може реалізовуватись у формі примусу зі сторони уповноваженого державою органом¹⁸.

¹⁵ Пункт 3.3. мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України у справі про захист прав споживачів кредитних послуг від 10.11. 2011 р. № 15-рп/2011.

¹⁶ Пункт 3.2 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» від 11.07. 2013 р. № 7-рп/2013.

¹⁷ Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія: монографія / [І.Безклубий, С.Бобровник, І.Гриценко та ін.]; за заг. ред. І.Безклубого. – К.: Грамота, 2014. - С. 320.

¹⁸ Рішення Конституційного Суду України у справі про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів від 09.02.1999 № 1-рп/99

В цивільному та господарському праві відповідальність полягає у застосуванні до правопорушника майнових санкцій, передбачених або дозволених законодавством та/або договором.

Відповідно до ст. 625 ЦК боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання. Боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

Таким чином, три проценти річних відповідно до закону є майновою санкцією за порушення (невиконання чи неналежне виконання) грошового зобов'язання.

З легальних визначень зобов'язання (ч. 1 ст. 509 ЦК) та кредитного договору (ч. 1 ст. 1054 ЦК) вбачається, що кредитодавець (банк) має право вимагати від позичальника (боржника) повернення наданих йому грошових коштів (кредиту) разом із процентами, які є платою позичальника за надані йому грошові кошти (кредит). Відповідно, проценти як істотну умову кредитного договору (ч. 1 ст. 1054 ЦК) неможливо кваліфікувати як міру цивільно-правової відповідальності (проценти річних) в розумінні ст. 625 ЦК.

Актуальна практика Верховного Суду ґрунтується на тому, що проценти в розумінні ч. 1 ст. 1054 ЦК (плата за надану банківську послугу - кредит) не можуть бути ототожені із 3 % річних як заходу цивільно-правової відповідальності за неналежне виконання грошового зобов'язання, встановленої законом (ч. 2 ст. 625 ЦК). Нарахування на суму боргу трьох процентів річних входять до складу грошового зобов'язання і є *особливою мірою відповідальності* боржника (спеціальний вид цивільно-правової відповідальності) за прострочення грошового зобов'язання (див., зокрема, постанову ВП ВС від 23.05.2018 р. у справі № 910/1238/17).

Отже, відповідно до ч. 1 ст. 1054 ЦК зобов'язання з кредитного договору включає в себе **єдиний обов'язок** боржника повернути кредит у повному розмірі та сплатити проценти. Проценти, передбачені кредитним договором та нараховані після закінчення строку повернення кредиту, є платою за кредит і не можуть бути визнані мірою відповідальності за неналежне виконання грошового зобов'язання відповідно до ст. 625 ЦК. Після закінчення строку повернення кредиту банк має право на нарахування процентів як плати за кредит та застосування до боржника тих заходів відповідальності, які передбачені ст. 625 ЦК України, зокрема, трьох процентів річних.

III.

Висновки.

1. *Проценти за користування кредитом можуть нараховуватись поза межами визначеного договором строку кредитування.*

2. Умову кредитного договору про нарахування процентів до моменту повного фактичного повернення кредитних коштів слід розглядати в контексті легального визначення кредитного договору (ч. 1 ст. 1054) як плату за користування кредитними коштами за увесь період користування коштами до їх повернення.

3. Не можна вважати умову кредитного договору про нарахування процентів до моменту повного фактичного повернення кредитних коштів такою, що після закінчення строку кредитування встановлює розмір процентів річних у відповідності до положень частини другої статті 625 ЦК України. Проценти за кредитним договором як елемент його конструкції не є мірою відповідальності за порушення грошового зобов'язання.

4. Одночасне стягнення з позичальника процентів за користування кредитом та процентів річних у відповідності до положень частини другої статті 625 ЦК України можливе. Баланс інтересів кредитодавця та позичальника в такому випадку не порушується.

5. Проценти за договором позики (стаття 1048 ЦК України) можуть не стягуватися, якщо це передбачено договором або законом. У кредитних правовідносинах проценти є платою за користування коштами (подібно до плати за платне користування будь-яким іншим майном). Обов'язок позичальника сплатити проценти є елементом конструкції кредитного зобов'язання за участю спеціального суб'єкта (банка або фінансової установи).

**Член Науково-консультативної ради
при Верховному Суді
кандидат юридичних наук**

Беляневич В.Е.

**Член Науково-консультативної ради
при Верховному Суді
доктор юридичних наук, професор**

Беляневич О.А.